

П. ЄРОШЕВИЧ,
Генер. Штабу Генерал-Поручник.

Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців - окупантів.

КАЛІШ

1929

П. ЄРОШЕВИЧ,

Генер. Штабу Генерал-Поручник:

Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців - окупантів.

КАЛІШ 1929 р.
НАКЛАДОМ „ТАБОРУ“

У старих істориків під руками звичайно були архіві з офіційними документальними відомостями. Ці данні й були підставою, по якій історики робили виклади подій.

Революція знищила майже всі архіви, тому у майбутніх істориків архівів для користування може й не бути. Оце й примушує нас записати і надрукувати все, що ми знаємо про важливіші події на Україні і чому ми самі були свідками. Я буду писати так, як це в той час уявлялося мені; буду робити й висновки так, як це уявлялося мені. А зрештою все це буде той матеріал, який, побіч з подібними юму других авторів, даст змогу об'єктивному історикові скласти правдиву історію цього періоду.

На просьбу редакції журналу „Табор“ дати матеріал що-до періоду повстання проти гетьмана, получаю ще й період перед повстанням, щоби реальніш і більш зрозуміло уявлялися мотиви самого повстання.

I.

ПЕРІОД ВІД УКРАЇНІЗАЦІЇ 12-ОЇ ПІШ. ДИВІЗІЇ І ЧАСТИН XI-ГО АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ ПРИ Ц. РАДІ ДО ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО.

В середині літа 1917 р. 12 п. дивізія, якою я командував, стояла в Румунії під Чернівцями, кілом. 8—12 від цього міста, прикриваючи правим крилом м. Новоселиці. Революція й розклад армії 12 дивізію мало зачепили: були старі полки з твердими традиціями і чудовим складом старшин; в складі своєму дивізія мала до 70% українців. В кінці вересня мене призначено командиром XI-го армійського корпусу, куда входила і 12 дивізія (32 і 159). Однаке стан 32 дивізії, а особливо 159 був недобрий, тому я прийняв командування XI корпусом, але 12 див. не здав і опирався на ней, ак на міцну ще силу.

В початку грудня було переведено в повному порядку українізацію 12 дивізії; старі знамена віднесено і жовтоблакитні прапори розгорнулись над полками; росіян і поляків забезпечені всім потрібним і відправлено. 159 дивізію взято штабом армії в резерв, 32 дивізія українізації не піддавалась; хоч склад її був наполовину український, але туди вже влізли большевицькі агітатори й перешкоджали українізації; тоді я примушений був просто розіслати наказа, щоб усі українці XI корп. прибули до 12 див. На другий же день до мене почали прибувати з усіх боків піхота і кулеметчики, з кінными, двуколками і набоями, і не тільки XI корп., а й з інших корпусів армії — я зробився міцним і щодня збільшувався: цьому почали сприяло те, що ми були дуже багаті харчами й одягом, дякуючи геніяльному інтендантові, звичайному урядовцеві Павличенкові.

На фронті усе стояло в порядку. Француз (*Attaché militaire*), що обіжжав позицію, був цілком здивований і оповідав, що навколо повний розклад, а у вас, як у Франції; ми йому на це сказали, що не як у Франції, а як на Україні і що все це завдяки переведеній українізації.

По загальній ситуації стояти на фронті не було чого; з Камянця прийшло прохання населення, щоби до них прибули українські частини. Полки 12 див. були з Поділля, тому в середині лютого 1918 року, передавши позицію (на їх великий жах!) румунській жандармерії, я вирушив по тилах фронтових військ на Хотин, Камянець. Війська, які стояли на фронті і мітингували, узnavши про наш рух, оголосили, що „українці зайшли їм в тил“ і спішно почали розбігатись, а деякі українці прилучатись до нас. Я щодня робився сильнішим; цьому ще трохи сприяли повні походні кухні з одним фунтом мяса на чоловіка.

В Хотині були вже правдиві большевики, які бажали нас затримати, але авангард відразу їх розігнав.

З Камянця почали приходити відомості, що Кавказький (трохи збольшевичений) корпус ухвалив нас в Камянець не впускати; це вже було погано; якось ні у кого не підіймалась рука починати громадянську війну. Але нічого не зробиш. Написав наказа, що Камянець—це наше місто, а Кавказький корпус може собі іхати на Кавказ, перечити йому не буду; наколи ж Кавказький корпус буде нас непускати, то прийдеться взяти Камянець з бою; ми ще не знали, що до Камянця насунувся і XII корп., цілком збольшевичений. Наш підхід був для Кавказького та XII арм. корпусів несподіванкою,—бо останній перехід ми зробили надто великий і на ранок лютого 1918 року авангард наш уже підійшов до Турецького мосту м. Камянця; міст був занятий заставою, а за мостом на високому мурі стояли кулемети й резерв. Авантурія зупинився, його не пускали; головні сили підійшли до авангарду; хитатись було не можна—прийшов час начальникові давати власний приклад. Викликав наперед ударний курінь і музику; оркестра заграла марша, я в карєр кинувся на міст, за мною конвой і ударний курінь. Застава була придавлена, а резерв дав кілька стрілів з кулемета і втік.

З українськими прaporами, музикою перша українська дивізія вперше вступила в своє українське місто.

Частини Кавказького і XII арм. корпусів, які були в місті, перелякались і поховались по касарнях. Ми зайняли семінарію, яко цитадель,—це був великий дім, який мав парк,

оточений муром, і розташували частини по місту навколо семінарії.

В Камянці було два штаби корпусів: один—Кавказько-го, на чолі з генерал-лейтен. кн. Еристовим і другий—XII—виборний, на чолі з якимсь молодим недоучкою. Князь Еристов пропонував мені зайняти якийсь участок позицій, що я відхилив, сказавши, що приступаю до демобілізації. Незабаром ввалився до мене маленький, рудий, навіть безусий молодий старшина; представився: „Комкор XII“. — „Ви?“ — „Да, я“. Я відповів — „Комкор XI“. Він — „Чого Ви сюди прийшли? — „Прийшов демобілізуватись“. — „На-віщо Ви зайняли цю цитадель-семінарію?“ — „Це мені вигідно“. — Я Вам пропоную залишити Камянець“. — А я Вам пропоную провалювати від мене к чортязі“, закричав я, роздратований, і ви-пер його. Не буду описувати дрібних подій, суперечок і озброєних демонстрацій тієї бригади XII кор., що стояла в Камянці (тут було всього 2 полки, а решта стояла навколо Камянця). Днів через 3—4 виявилось, що з ними треба покінчити; але вони довідалися про мої заходи і прислали депутатію з проханням не починати внутрішньої війни, а що вони будуть сидіти тихо і незабаром вийдуть. Дійсно, вони до часу притихли.

Я з військами попав в обставини тяжкі. Звязку з Ц. Радою не було; тилові органи: харчовий і грошовий припинили свої функції; крім Господа Бога надо мною нікого не було; треба було робити в залежності від обставин, по власному розумінню.

Ц. Рада, випустивши 4-й універсал 9.1. 1918 р., далі не подбала про техніку його виконання що-до війська; видно, що там у цьому керунку не було людей реальної праці, або не було змоги робити.

В цьому універсалі було зазначено: „Одночасно з тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо одпускати (до дому де яких) солдат; після затвердження мирових договорів — розпустити армію зовсім; потім, замісць постійної армії, завести народну міліцію, щоби військо наше служило обороні народу, а не бажанням пануючих верств“.

4-й універсал, уявляючи з себе акт надзвичайної важливості —

проголошення самостійності України, вищезазначеним приписом, що-до війська, знищував фундамент державності — регулярну постійну армію.

Наколи-б приписано українізованих частин не демобілізувати, а розвести їх по призначенню по терену Держави, то одразу була-б і держава.

Захоплені соціалізмом керовники були цілком по-за реальним життям.

Одпускаючи старші строки дивізії і корпусу, я затримав останній призив і бажаючих. Частину козаків з бажаючих, зі старшинами, було відправлено до Києва, в розпорядження Ц. Ради. Коней не продав з аукціона, бо тоді-б вони усі пішли до Австрії, а роздав найбіднішим козакам, що демобілізувались; такоже було роздано неформені вози — таким чином народні вартости пішли в середину України.

Підходили австріяки. XII корп. почав відходити. Я йому заборонив вступати в мій район Камянця, але він все-ж уліз: прийшлося його пошарпати з кровопусканням, що дуже вдало й зробив, головним чином, сучасний полковник Силин молодчик.

Перечистили зброю, вози і друге військове майно; усе це було заховано по складах. Демобілізацію зроблено досить пристойно. А грошей не було... Ні наказів, ні директив.

Вийхав до Києва. В Генштабі якраз ішла робота по відбудові армії. Мій доклад, що кадрів не відпустив, викликав велику радість. Мене призначено командиром 2-го Подільського корпусу (спочатку називався — зєднаний) у складі 12 пішої і 3 стріл. дивізій.

Апарат задоволення війська поволі налагоджувався. Дістав трохи грошей і виїхав; по дорозі в Жмеринці дав трохи грошей для 3 стр. дивізії і передав радісну вість про формування; так само в Камянці для 12 див. Видав наказа про пересунення полків по містах сталих стоянок і формування, сам виїхав до Винниці — місце штабу корпусу. Місяць тому усе звільняли, продавали і т. д., а тепер треба було знову збирати...

Формування війська і адміністративний устрій краю для мене були добре знайомим ділом. Яке щастя! Свідомість, що робиш для своєї відроженої Держави, охопила мене цілком; памятаю — був квітень, цвіла акація і сильним ароматом наповняла мій кабінет в готелі „Бристоль“; я з напруженовою думкою сидів по ночах і працював.

Треба булоувесь час їздити: упорядкування величезних складів покинутого військового майна; знайомство з відповідальними особами; припинення зловживань і грабунків і формування, формування.

Центр, Київ, робив поволі; почувалось, що там не було людини, яка-б могла діло формувань і адміністративного устрою повести зі знанням і інтенсивно.

Двохмісячна напружена, фанатична робота дала свої наслідки: стрілянину і грабунки припинено; склади збиралась і укладались списки; касарні приводились у жилий вигляд. Головне, це знайомство з відповідальними керуючими людьми; не ображаючи гідності людини, треба було багатьох поставити до другої роботи, а на вільні посади призначи людей по умілому психологичному підбору.

II.

ПЕРІОД ВІД ОБРАННЯ ГЕТЬМАНА П. СКОРОПАДСЬКОГО ДО ПОЧАТКУ ЖОВТНЯ 1918 РОКУ.

29 квітня 1918 року було оголошено про обрання гетьмана всієї України Павла Скоропадського.

Провінціяла, що не були в курсі справ центра, властиво, було незрозуміло, навіщо це. Ц. Рада оголосила незалежність України, яка була прийнята Європейськими Державами; вона почала будувати й не так уже погано. Одно погано — не зберегла армії. Почувалося, що вона не держить у руках Держави.

Гетьман, так гетьман! Незабаром одержав телеграму командирам корпусів прибути до Київа для представлення його Світlosti, Яновельможному Панові Гетьманові всієї України.

У великій салі бувшого губернаторського дому, де жив гетьман, зібралося ріжних старших керовників, військових і цивільних, більш 100. Коли всі були установлені, з внутрішніх дверей вийшов осаул і голосно промовив: „Ясновельможний Пан Гетьман усієї України!“ Двері широко розчинились і вийшов гетьман Павло Скоропадський. Високий, добре збудований, худий; коротко стрижений, голений, з вусами по англійські, убраний у кавказьку черкеску з кинжалом; блідий, як білий папір; рухи його надзвичай еластичні, — у всьому проглядувалася вихованність і добрий рід. За гетьманом ішло невеличке оточення, в якому звертав на себе увагу генеральний пискарь Полтавець—Остряниця, бо був підстрижений по запоріжському. Обійшовши всіх і обмінявшись з кожним по де-кілька слів, гетьман вийшов на середину салі і виголосів коротку промову, яка кінчалася словами: „...і всі сили покладу для добробуту самостійної, незалежної нашої Неньки України“. Пролунало гучне „слава“. Усі були запрошені на обід (властиво сніданок); скромний, але смачний обід; обслуги мало, але дуже спритна,—це була точна фотографія з „завтраком“ у Зімньому дворці у царя. Перше знайомство на всіх зробило враження гарне.

Розіхались по домах і взялись за роботу. Штаби, ріжні команди зформовані були дуже хутко; почалися заняття, головним чином по підготовці до прийому поповнень. Міста дуже урухомились, торговля ожила; в усьому почало пробиватись енергійне життя; карбованець пішов угому: англійський фунт стерлингів коштував 28 карб.

На Поділлі аппарат адміністративний, приблизно до середини червня, був майже цілком налагоджений; зясувалася велика невигода з приводу розташування Губерніяльного Старости в Камянці тоді, як штаб корпусу був у Винниці. Дуже часто вводився військовий стан; уся влада переходила до командира корпусу (у Винниці), а Губерніяльний Староста був у Камянці; нарешті, у Винницю на стало життя переїхав заступник Губ. Старости ї тоді, при військовому стані, він був докладчиком по всіх питаннях адміністративного керовництва.

Вже в червні, дякуючи напруженій роботі військових,

Подільський корпус сміло міг розпочинати збільшення кадрів і доведення їх принаймні до норм передвоєнного, мирного часу. Зробити призив сам я не міг, бо грошей відпускалось на данну з Київа норму; лопрохав дозволу Київа — Київ не дозволив. Очі мої здивовано розширились... Чого-ж я бився, навіщо та гарячково напружена творча робота? Потіхав до Київа; насів на Генеральний Штабу. Запитали: скільки й чого можете передати в Лівобережні корпуси. — Можу передати одягу, крім чобіт, на два корпуси і т. д., — відомості у Вас маються в Гол. Інтенданстві... Ага, апарат спільнотої роботи в Київі був ще не на височині. Розмова з Міністром теж наслідків не дала, але старий Рогоза усе таки сказав: „Підіть Ви до гетьмана“. Пішов до гетьмана; детально доловжив йому про стан на Поділлі і про необхідність найшвидчим темпом приступити до негайногорозгортання армії.

Видно було, що і його зачепило це діло; почав ходити по салі. „Знаєте, така заплутана політична ситуація... Це чорт зна що... Почекайте трохи, я посуну це діло, пишіть, що потрібно, прямо мені“.

Повернув до Винниці. Життя пробивалось усе більш жваво; поодчинялися крамниці, цонаїхали купці, переважно з Австрії; понавозили вина, делікатесів, річей розкоші; фабрики, млини почали роботу; великий базар що-тижня. Понаїхали особи підозрілі: якийсь пан відчинив ресторан, кабаре, гру в макао і рулетку і це в такому малому місті, як Винниця. Усі дозволи за добрими підписами мав з Київа; навіть до мене зголосився; я йому кажу, що це-ж не окупиться у Винниці — він відповів, що їх товариство по ріжних містах тільки шупає ринок, а далі в другому місті буде вже закладена велика рулетка.

Одержав повідомлення прибути до Київа на спільну нараду усіх комкорів, Генштабу і Військ. Міністерства. Хвали Богові! Нарада відбувалася в помешканні Генерального Штабу. Я представив вичерпуючий доклад про розгортання корпусу: що робити, як робити і т. д. Це-ж таке пусте діло для людини, що має добрій військовий стаж. Другі комкори висловили те-ж саме, з малими варіантами, в залежності

Від обставин. Тільки один насмішив усіх, — на запитання: які головні потреби корпусу (Харківського), рішуче відповів: „інженерна частина в корпусі нічого не робить — мені ще помешкання не одремонтувала“. За два тижні був замінений другим. Нарада виявила таку просту річ: відправ переважно з Волинського, Подільського і інш. корпусів зайву амуницію (одяг, зброю і т. д.) в другі корпуси і призовай поповнення, роботи на 15—20 днів.

Після цього було скликано спільну нараду вже з Союзним командуванням. (Можливо, я помиляюсь, яка нарада відбулась раніше: чи спільна чи комкорів, це суті діла не міняє). Головував начштабу Союзного командування майор Х., в присутності Ейхгорна. Присутніх було дуже багато: нараду провадилось дуже вдало; зачепила не тільки питання розгортання, але і переформування центрального апарату. Нарада виявила те ж саме: переформування центрального апарату — це дурниця: додай там Воєнміну двох помішників, чи кому другому; передай таку-то управу туда-то і т. д., а головне — питання про розгортання корпусів, — виявилось, що коло цієї точки крутяться, але конкретно відповіді не дають; у всякому разі скінчилося запевненням, що діло буде урухомлене, ну, то й це добре. Запросили на обід; по обіді на веранді пили добре пиво (німці привезли до Києва своїх броварів), знялись з Ейхгорном і т. д. Я з цієї наради вийшов дуже сумним: почувалось уже, що це не свої, а німці затримують розгортання.

На другий чи третій день наш Генштаб та Воєнне Міністерство давало у відповідь обід німцям в помешканні Генштабу; присутніми були гетьман і Ейхгорн.

Виголошувалось промови; дійшла черга до комкорів. Старшим був генерал Слюсаренко (я у нього в 1912 р. був нач. штабу 43 піш. див.), але він схилився до мене і попрощав, щоб я казав. Казав я коротко: подякував за гостинність, за наради, які, ми певні, дадуть відповідні наслідки; закінчив: „але ми дуже просимо: не робіть нам перешкод, як з боку Австро-Німецької влади, так і наших Центральних Управлінь і ми хутко збудуємо міцну армію на славу нашої Неньки України і Гетьмана славу“. Ефект був повний; геть-

ман аплодував, німці зацікавились; коли Ейхгорнові перевели, сміявся щиро. По обіді гетьман підійшов до частини комкорів, що стояли окремо, і сказав: „я дібюсь, пишіть мені і т. д.“

Я почував, що те, що міг, зробив. Увечері вийшов на Хрещатик. Який рух! Туалети пань, нові авта, вітрини повні краму; у ювелірів за шклом горять самоцвіти. Хрещатик битком набитий веселою юрбою; кафе повнісінські. Поїхав до театру: їдуть авта, екіпажі з породистими кіньми; коло театру не можна протиснутись; стрілою пролетів рисак в малому возі на гумах. Столиця!..

Ніколи Київ не мав такого блискучого вигляду, як літом 1918 р.!.

У Винниці я був на віжках свого становища, а тут вільний і непримітний; мене потягло злитись з цією хапаючою веселощі юрбою киян. Поїхав до свого знайомого купця, вихованця в Англії: „Гуд-дэй“ (добрий день). „А!“...—„Не а, а одягайся й показуй, але щоб од цього часу й до ранку усе бачив“. — „Ето можно“. Поїхали до ресторану вечеряти; за буфетом гора закусок та яких! — не гріше ніж у московському „Метрополі“, або в петербургському „Кюба“. Розговорились; кажу, що я захоплений розвитком Київа, його рухом, торговлею. — Гм... — сказав мій приятель, — ти знаєш, я тепер працюю виключно на біржі, а біржа найчайніша річ; отой крам, що в вітринах, то не з власних фабрик, то випадково десь дістали і продають, а фабрики працюють дуже мало; я хотів поставити фабрику сукна і взагалі вовняних виробів, а тепер боюсь, гроши перевів у Англію, а сам тільки спекулюю; в Київ до 10 ігорних домів, де виграють і програють шалені гроши й усі ці притони мають дозволи високих осіб; адміністрація дрібна та й велика хабарі вимагає, куди там Петербургу! Я їзжу між Київом та Одесою; в Одесі фабрикантів і купців мало, більшість — спекулянти: сьогодня купив, завтра продав і т. д. „Гм!“... тепер вже сказав я, — чого це так? — Чого? — скажу пізніше. Перед розсвітом, після кабаре (неважне) поїхали за Дніпро в маленький ресторанчик. Почало світати; вийшли на балкон; сонце виринуло з-за обрію і блискучими проміннями ударило по золотих банях; Київ

повстав у всій своїй чарівній красі! За кавою я нагадав свому приятелю, що він обіцяв мені сказати. — Бачиш, солідні купці, фабриканти і біржевики не вірять, що така благодать буде довго і тому солідно за роботу не беруться. Чому не вірять? Я-ж казав про умови ділового життя; ця непевність іде згори, судячи по їх поступованнях; та й крім того, війна й пропаганда розбештала робітника й селянина, а адміністрація ні к чорту негідна. Як би виявився який геній, може-б він якось усе направив, а такий устрій, як зараз, не дає гарантій чогось доброго й тому протягнути довго не може...

Виїхав до Винниці, а по дорозі в голову так і бе: „протягнути довго не може“, — гм... — мурчу собі під ніс, смокучи сигару, — „протягнути довго не може“... Чекай, побачу сам, переконаюсь, а може й брешуть...

Пробув у Винниці з тиждень, виконав біжучу роботу і виїхав знову, здається, третій раз для огляду всього військово-адміністративного апарату Поділля і зокрема корпусу; взяв з собою інтенданта і слідчого.

В Літині населення не веселе, в очі не дивиться: багато де-чого придбали і бояться, щоб не одібрали. Летичів — військовий начальник старий; підготовча робота до призову: картки, розклади і т. д. в чудовому порядку, пояснення дає — видно знатця діла; приладдя для харчування в окремім склепі; перечищено, уложенено, уставлено, краще й не можна зробити; грошова відчитність, готівка і т. д. усе пунктуально зроблено. Апарат призову чудовий, цілком налагоджений. Питають, коли призов. Трохи оповів, що знат.

Межибіж — кіннота, Ахтирський гусарський полк зі Слобідських козаків; досить старшин, козаків; ідуть навчання, є й майно і т. д. Коли буде призов? — Відповідаю те саме.

Проскурів — один піший полк, два кінних, артилерія, повітова сотня. Склади в зразковому вигляді; козаки одягнені в нове; робота в повному русі; касарні одремонтовано і т. д., навіть нема до чого причепитись. Повітова сотня сотн. Червінського — як стара гвардійська частина. Обід в зібранні; гостинно, чемно, поважно. Командири бойові, виховані. Коли буде призов? Відповідаю те саме, а у самого все нутро

перевертається... З Проскурова доношу Воєнміну, .Начгенштабу і гетьманові про огляд,—давайте людей!

Старшини запропонували верст за 20 качок постріляти; поїхав. В селі оглядав школу, — навчають українською мовою. Зібрались селяне— ну, що? — Та от, не знаємо як Вас величати—прийшли з війни, понаводили з собою коней, усякого добра принесли і зробились хазяїнами. — Ну, добре. — Як же добре? Я ціле життя роблю й маю тільки одну коняку, а он ті два брати були голі, а тепер мають чотири коняки, два вози, ставлять собі нову хату, а я ціле життя робив, а того не маю. Засував їм про обставини демобілзації. — Так, то воно так, а усе таки ми усе життя робили, а того не заробили, що на війні, вони усе мали: й одяг і харчі, а ми робили й того не заробили... Накажіть, щоб нам видали ружжа. — Навіщо? — Вовків стільки, що вночі ніхто на вулицю не виходить: — Звідкіль вовки? — Коли військо пішло вперед, то вся дичина повтікала в наш бік, а ружжа у нас поодбирано; вночі ніхто не вилазить з хат, а вони так і ходять по вулицях. Якось один пастух надів кожушок вовною догори, ліг на горбі та й заснув; вовк піdlіз та й лапнув його за бік, гадаючи, що вівця, — усі ребра обдер. Занутував, пізніш вислав їм два дробовики, прислали листа, дякуючи.

Поїхав в Камянець — те-ж саме; в обличах де-яких старшин почала проглядати якась тупа апатія. З Камянця доношу Воєнміну, Начгенштабу і гетьманові про огляд, — давайте людей! Перебалакав з губерніяльним старостою; розказав про село з вовками, зараз же розіслили дробовики. Било в око, що за півтора місяці зроблено великі зміни в складі цивільної адміністрації; до роботи заступили люди більш фахово-здібні, але вони майже не відріжнялись від адміністрації старого російського часу; українською мовою майже не володіли; робити з ними було легше, бо вони вже були добре натаскані в цій роботі, але видно було, що вони духовно спільнотного (крім де-хто маєтків) з Україною нічого не мають і мріють про стару Російську імперію.

Поїхав до Могилева. Вигляд частин трохи слабший, ніж у Проскурові, Камянці; між старшинами з'явився нахил до

торговлі, чого раніш у війську не було. Повітова сотня виглядала чудово: люди здорові, виглядають якось з повагою до себе; відповідають обмірковано, спокійно; подумав собі—це щось нове: оце початок національної армії. Діло в тому, що повітові сотні трималися по повному штату, тому й виглядали добре. Комендант повіту сотник Вовк враження робив солідне; я почував при розмові з ним, що він дивиться на мене, як на чужинця; за кілька хвилин це пройшло. Завітав до повітового старости, п. Р.—А! а...—старий знайомий. По вихованню чистої води москаль. „Ну, як? — Да знаєте лі, все ето как то не так, не стройно, і т. д.“ Міркую собі: з адміністрацією цивільною слабо, дуже слабо.

Поїхав до Жмеринки. В Жмеринці три полки з стріл. дивізії. Далеко бідніші від 12, але нічого собі: виглядало все пристойно; заняття йдуть; не видно захоплення, що будується національна армія.

Через Жмеринку проходять за кордон потяги з ріжним добром: збіжжа, цукор і т. п. — А що це таке? — Це земля. — Як земля? — А це німці вивозять до себе нашу землю. Усі печінки у мене перекрутилися: забираїте собі матеріяли війни — нові зробимо; забираїте хліб, цукор — нові будуть, але вивозити рідну землю — це мені уявлялось якимсь кощунством! Оце так договір! Далеко пізніш, 1920 р., коли я їхав з Дрездена до Берліну, німець, який їхав зі мною, розбалакавшись, показав мені на одно поле і сказав: „А це Ваша земля, вивезена з України. Брожайність дала чудову“. Поміркував собі — може повернемо...

Повернув до Винниці; наліг на діла. Наслідки цих оглядів і безрезультатність моїх вимог від Центру породжували в мені злість. Розум зясовував, що може Центр і не винен, значить — німці винні. Злість проти них збільшувалась.

III.

МАЛІ ДІЛА, ЯКІ МАЛИ ЗНАЧНІ НАСЛІДКИ.

Здається, в початку осени дістали розпорядження про зформування старшинських сотень з тих старшин, які не належали до полків. Склад сотні, яка була в Винниці, був

слабенький по своїй внутрішній силі; туди входила та старшина, яка не бажала іхати до Совдепії. Але ця сотня чудово несла варту і відразу навела лад у ріжних складів, на які по ночах робилися навіть озброєні напади. Ця сотня не була цілком українською, а просто Уряд чи Військове Міністерство з почуття гуманітарних і за браком козаків наказало зформувати такі сотні. Ця міра була розумна, вона давала притулок бідакам, що позбавились служби, а нам помагала охороняти державне майно. Теж в початку осені довідався я, що приїхали якісь старшини — росіяне й українці, які купують коні і вербують старшин і козаків і кудись їх відправляють. Покликав їх до себе — що ви робите? Кажуть, що збираємо бажаючих і відправляємо на Дон, для формування Южної армії. Покажіть дозволи — показали: усе владу. Я хочу побачити ваших добровільців, — „мілості просім, завтра здесь буде части людей“, кажуть. На другий день подивився: людей було не багато, але нарід чудовий. — Чого Ви ідете? — Вже скоро зіма, хліба не засіяли, роботи немає; на Україні у військо не беруть, а з большевиками побитись охота, ми їх і в полках били. Оцей, сuto бойовий (фахівці бою) елемент в майбутньому влився в призвану по мобілізації армію Директорії і склав під відповідним керовництвом ядро бойової армії.

Вскочив у авто і за голову скопився, біда! Свої полки не поповняємо, своєї армії ще й досі не маємо, а свій нарід, та який! віддаємо в Южну або Добровольчу армію. Страшна думка, як прут, проткнула мене... чи не зрада в Центрі?... Доношу до Київа, відповіди не дістаю.

У Винниці був староста повіту полк. Г. Де-кілька вчинків його були цілком безглазді і навіть викликали обурення робочого населення Винниці. Підтримка магнатів була йому занадто широка за рахунок бідних, тримав себе надзвичай недобре. Користуючись оголошенням по якомусь випадку Поділля на воєнному стані, я його усунув з посади. Запросив його, чи бажає він, щоб було призначено перевідування у його справі — відповів, що просить перевідування не призначати.

Здається, в липні дістав відомості, що коменданта Мор-

Гилевського повіту сотника Вовка арештовано, посажено до вязниці, а потім повезено до Києва. Післав слідчого. Слідчий повернувся; каже, що він нічого не добився,—зроблено по зарядженню з Київа; поставив на ноги військовий суд. Повітові коменданти мали подвійну підлеглість: виконуючи зарядження Губерніяльного Коменданта, в муштровому відношенні і інспекторському підлягали комкору. Надісланий до Києва слідчий нічого не добився; обурився навіть Головний військовий суддя, вимагаючи передати діло до військового суду, а сотник Вовк сидить у канонирі.

Іду до Києва, йду до Міністра,—каже, не знаю; іду до гетьмана. Докладаю про становище і обізд, а також про набор в Добровольчу Армію. — Це нічого, нехай. — Ну, нехай, так нехай, — гетьманові видніше. Дохожу до сотника Вовка. — Я добре не знаю і т. п. Іду до дружини гетьмана; вона більше знала, бо дружина сотника Вовка прохала її за чоловіка. — Чи Ви можете поручитись за сотника Вовка, що він нічого не зробив. Я відповідаю, що ні за кого ручатись не можу, а прошу діло передати до суду. „*É bien, je parlerai avec mon mari. Merci*“.
Знов запrosili на сніданок, тільки в фамілійному оточенню. Такі милі люди! Після сніданку перейшли з гетьманом до кабінету, запалили сигари, розговорились про се-те. Знову насів за розгортання армії, — аж вскочив: „Знаєте, такі складні політичні обставини, такі складні..., це чорт знає, що таке“. Видно було, що його теж це мучило, але він нічого зробити не міг. А сотник сидить в каноніру. Так і просидів п'ять місяців, поки сам себе не звільнив в часи повстання. Сотник Вовк, сучасний генерал, і зараз не знає добре, за що його арештовано; властиво, це було перевищення влади політичним департаментом Міністерства Внутрішніх Справ, по скарзі землевласників, яким сотник Вовк не допомагав чинити розправу з селянами, що в час революції де-що перебрали з маєтків.

Повернув до Винниці, думаю — погано... Проходять сотні мадярського куріння, що стояв у Винниці: стройні ряди, чудово одягнуті (чоботи у мене одібрали), виправка людей чудова — військо! Чому-ж у мене немає? і я б показав, як вишколюють військо!

В середині літа прѣдставники міста і організації улаштували обід старшинам мадярської частини, яка стояла у Винниці. Запросили і мене. Обід був багатий; українська земля може дати що поїсти. Виголошуvalisя промови; по своєму станові і я мусів щось сказати; я побажав їм скоріше повернутись додому в добром здоровлі. По обіді я відійшов у кінець салі і став коло рояля, до мене підійшло де-кілька своїх: представників міста і членів Національного Союзу. — Що Ви такий невеселий? — Та бачите, мені ці мадярські морди вадять, навіщо Ви їх годуєте? — Та й нам вадять, але представництво Союзників вимагає. — Ну, хай ідять, не обіднємо. Привожу цей епізод для того, що тоді члени Національного Союзу побачили в мені свого чоловіка, що почасти й було підставою для вибора ними Подільського корпусу, яко бази для повстання.

IV. ПОВСТАННЯ.

Здається, в липні випущено було з Київської Юнацької школи перших старшин. Ці старшини в муштрі були дуже слабенькі; за інструкторів для навчання козаків взяти їх в жадний спосіб було не можна; поведінка багатьох з них в приватному житті була неможлива. Цілком слушно: більшість з них були діти селян, які й світу не бачили і ломаного гроша в руках не тримали, а тут місто, шинки й ціле багатство в руки дають. Усі командири полків стали доносити, що це не старшини, а цілковиті незнайки.

Я спроектував зібрати їх усіх до штабів дивізій, призначити персонал учителів і посадити за навчання і мушtru. Про все доніс до Київа, але з Київа цілком несподівано вийшов наказ: звільнити їх усіх зі служби.. Ця міра була цілком недержавна. Хлопці, які були початком демократичної армії, знову зі старшинського становища повертали додому і більшість з них до коней, волів і других господарських умов, або примушенні були йти в найми для харчування. Натурально, це їх озлобило, а для повстання вони в майбутньому дали добрий матеріял.

Кінчався жовтень; потяги зі збіжжам продовжували йти за кордон. У війську стала проглядати апатія і якась небезпека — буцім то чекали чогось.

В кінці жовтня німці і австрійці силою поодбирали де-шо з обмундирування з полкових складів. Це викликало обурення проти них. Вони закидали, що Україна не виконує зобовязань; прийшлося речі з полкових комор позаховувати в потаємні кімнати.

З Київа одержано розпорядження що до міцнішого звязку з Генеральним Штабом; надійшло повідомлення про якісь, буцім-то, збольшевичені частини в районі Білої-Церкви; наказано було прийняти міри, вразі частини ці вирушать на Поділля. Розпорядження з Київа були якісь нервові. Забито в Київі Ейхгорна, головнокомандуючого австро-німецькими військами. У австріяків, які в той час стояли в Київі, стала проглядати якась нервовість. Ходили чутки про французький десант в Одесі. Повних і докладних інформацій з Київа не було.

Почався листопад. Дістав телеграму від Воєнміна негайно прибути до Київа. Приїхав, замельдувався у Воєнміна. — Тут на Вас є донос, що Ви формуєте якісь війська у Винниці. — І радий би зформувати, та Ви ж не даете. — Та якже, коли в політичному департаменті Міністерства Внутрішніх Справ є відомості, що Ви щось там формуєте. Відповідаю, що зформовано старшинську сотню по зарядженню Генштабу і більш нічого, про це донесено. — Смішно, каже старий Рогоза, — ну, то йдіть до гетьмана й розкажіть йому. Пішов до гетьмана. Був уже вечір; мене зараз же прийняли. Сам гетьман ходив по салі з якимсь худим, високим, чудово убраним паном. Я поміркував, певно дипломата, і не помилився: це був германський посол барон Мум. Видно було, що гетьман, завжди стриманий, дуже чимсь хвилювався. Цей пан пішов і я з гетьманом пішли до його кабінету. Кабінет гетьмана — це була велика, довга кімната; невелика частина цієї кімнати була відділена темно-червоним драпрі. Кресло, на якому сидів гетьман, було коло самого драпрі, так що воно проходило зараз же по-за спиною гетьмана. Я почував, що там хтось сидить і слухає. Так само було і раніше,

і коли гетьман бажав, щоб цей слухач нє слухав, то відходив на другий кінець кабінету і розмовляв, переважно стоячи. — Оце добре, що Ви приїхали. Що Ви там формуєте? — На жаль, нічого, крім старшинської сотні, — і зазначив, що я вже і Міністру докладав про це і мені дивно, що Міністр і навіть сам гетьман запитують про те, на що зарядження прийшло з Києва. Потім трохи побалакали про нервовість часу. Я сказав, що ходять чутки про прибуття до Одеси французького десанту і що робити, наколи дійсно появляться французи. Гетьман аж підскочив: „Кричати — слава, viv la France!, махати шапками“. Я ніби вгруз в мягкé кресло, на якому сидів. — А німці?... „махати, кричати“... Трохи ще побалакали; гетьман увесь час повторював: „Такі заплутані політичні обставини, такі заплутані... Почекайте, я зараз побалакаю телефоном з Рейнботом“ і став звонити й балакати: „...та він ось у мене сидить! (Це річ ішла про мене). „...це-ж старшинські сотні“ і т. д. — Підійтe до Рейнбота, він у Маріїнському палаці і там розтлумачте йому. Попрощалися. Це був останній раз, коли я бачив гетьмана всієї України Павла Скоропадського. Політичні обставини дійсно були складні.

Для мене було ясно, що Військовий Міністр у будові Держави ролю грає дуже малу: чесний, правдивий старик постільки міг перешкоджував лише вакханалії, яка йшла навколо гетьмана.

Пішов до Рейнбота; було коло 9 вечера. Рейнбот був Міністром Внутрішніх Справ на т. ч. Міркую собі, — при чому тут Рейнбот? Прийшов до палацу, внизу було два жандарми, які й плащі здіймали. Я дав візитну картку, щоб передали Міністром. Зараз же попрохали. Увійшов у великий, дуже високий кабінет; за столом стояв малого росту з великою головою чоловік, типичний німець і Петербурзький урядовець, — в минулому він був прокурором Петербурзького окружного суду. Його малі, як у пацюка, очі, як шило пронизували Вас. Представившись, я запитав — в якій справі пан міністр запросив мене. — Знаєте, я єщо не совсем хорошо говорю по українські, давайте говоріть по руссکі, — і почав крутити, та так хитро, що я не міг зрозу-

міти, про що ходить; а він буцім то обвинувачує мене в чімсь. В своїому потоці слів він уставив: „Вот Ви, рубакі!“, я, сидючи на креслі, з призирством вставив йому: „А Ви, писаки!“ Він зупинився, але знову почав балаканину; потім просунув руку під верх стола, десь далеко задзвонило; увійшов секретар; він сказав йому, очевидячки, якусь умовну фразу, бо я її не зрозумів. Хвилини через дві почув, що чотирі нозі в острогах піdnімаються по сходах і стали коло дверей. — Що за чортовщина! — подумав я. Нарешті, Рейнбот випалив: „Ви там что-то форміруєте“. Це мене взрвало, я скочив з кресла, шаблюка за щось зачепилася; прижавши її лівою рукою, я скопився за ефес правою (на мені була чудова, золотом оздоблена кавказька шабля моого батька). Рейнбот вискочив з кресла й перебіг на бік столу. „Зформував старшинську сотню по зарядженню Міністерства, про що й казав Військовому Міністру і зараз Гетьманові“, навіть закричав я. Вхідні двері трохи відчинились і просунулась голова жандарма, але Рейнбот махнув йому рукою і я почув, як вони обидва сходять на низ. Нагло Рейнбот зробив „саму любезну улибку“, яка цілком не гармонувала з його палаючими паючачими очима і сказав: „Вот відіте, как хорошо, что Вы пріехали, мы поговорілі і дело вияснілось, только я Вас очень прошу (усмішка його зробилась ще солодче), не препятствуйте, чтобы полковник Г. *) снова бил назначен Повітовим Старостой; это, відіте лі, брат (чи кузин) моей жени і єму там очень хорошо“. В голові промайнула думка: знаю, що не погано, бо хабарі ледви що не з бліх дере.

Я сказав, що перешкоджувати не буду і ми попрощаємося. Хоч година була вже пізня, здається, коло 10 ої, але я поїхав прямо до Воєнміна на його помешкання, де й розповів йому про розмови з гетьманом і Рейнботом. Мене трохи дивувало, що в мешканні ген. Рогози йшла генеральна укладка валіз і других речей... Коли я скінчив, генерал Рогоза сказав: „Ось бачите, це добре, що я Вас викликав, діло і залагодилося“. Не встиг я запитати, яке діло, як він

*) якого я усунув з посади.

иахилився до мого вуха і сказав: „Скоріше виїжджайте з Київа“. Я знову зиркнув на укладку речей, подякував йому і вийшов. Забрав з готелю свою валізу і прямо на двірець. Незабаром почало світати; потяг добре йшов, а в мені все палало... Так це мені щось погрожувало від Міністра Внутрішніх Справ, він же начальник політичного відділу Міністерства, але за віщо? Та невже-ж цей німецько-московський „патріот“ гадав налякати мене жандармами і це все за те, що я усунув з посади хабарника? А гетьман,—як усе в ньому хитається. Сам—така мила людина, але я ке-ж сміття його оточення. Карти відкрились — німці окуповали Україну; жадного формування вони нам не дозволяють; гетьман—невільник німецький, а з ним і усі ми. Ні, я в неволю не дамся; не дався в тяжких боях у Східних Прусах, так невже-ж стерпимо неволю в себе, на своїй рідній землі? Такі думки перебігали у мене в голові, але що робити і як „не дамся“, ще не зінав.

Діло ясне — в Київі якась небезпека. Гетьман наказав зустрічати французів, ворогів німців, значить зміна орієнтації; в німецьких військах розклад; австрійські цілком розпадаються і вразі наступу на нас большевиків, битися не будуть; моральний імпульс війни скінчивсь; в Германії і Австрії початок революції, яка перенеслась і до австро-німецьких військ на Україні; на Україні своєї армії немає. Центральна Рада викликала німців і австрійців, вона-ж зруйнувала українські частини, що прийшли з фронта, а зформувати наново не спромоглася. Зруйнувала виключно під натиском соціялістів, цих фахівців по руйнації усього практично-життєвого; зруйнують враз, але чи історія світу знає, щоб соціялісти щось могли збудувати життєве; аванси люблять...

Німці насадили в Росії большевизм, а на Україні поставили гетьмана; гетьман своєї армії не міг зформувати; у німців політичний напрямок теж хитався; французькі війська не приходили, а Добровольча і Южна армії, що формувалися при допомозі уряду гетьманського, були за „єдину-неделиму“ або федерацію, — обставини були дійсно заплутані й грізні.

Зробив гетьман помилку велику, що не простудіював добре історії України і її гетьманів.

Користуючись початком розкладу німецької армії, йому треба було почати повстання згори — самому, а саме: увійти в контакт з ріжними національними партіями, свій уряд розігнати і наставити, хоч і менш працевдатний, але суто-національний (фахівці за гроші залишились би, яко допомогачі); мобілізація була-б скінчена за якихось десять днів; рушниць на піхоту вистачило-б на 70% повного штату, сідел для кінноти на 20%, та можна було-б зібрати у селян; гармат могли виставити 20 — 30%овоєнного штату. Сміло можна вважати, що з'явилася би більш ніж $\frac{1}{2}$ мілійон. українська армія, забезпечена харчами, і ось тоді можна було-б розмовляти і з большевиками і з німцями, а гетьман зробився-б національним героєм!

Тоді-б не ми шукали союзів, а з нами їх шукали-б, бо Германія і Австрія подихали з голоду, а у нас хліба було досить; Донові, Кавказові, Турції, навіть Італії союз з Україною був корисним.

Головне, це реформа аграрна. Сам не будучи земельним власником, але обіздивши Германію, Австрію і Францію, я був переконаний, що аграрного питання на Україні ще багато літ не може бути.*^{*)} Є питання агрикультурне (культура обробки), але не аграрне. Тоді, як в Германії, Франції і часті Чехії на землі далеко гіршій, переводячи на нашу міру, десятина дає 220 — 230 пуд. зерна, на Україні селяне вважали добрым урожаєм 90—100 пуд. з десятини. На Україні є питання цілком не розвязане, це обробляюча промисловість: фабрики; тоді не було-б такого явища, що віддавши усі сирівці за границю, потім свої ж сирівці, але оброблені, купували з-за границі; це-ж сміх, щоб виписувати коси, плуги і інше з Німеччини, коли у самих заліза вистачить на $\frac{1}{2}$ Європи; аптечні товари — це найбільш шахрайська продукція; ми у весь час виписували від німців ті продукти, які вони взяли у нас у сирому вигляді. Чого тільки ми

^{)} Але воно було, бо поруч з господарствами в 2 — 3 десятині лежали маєтки в кілька сот тисяч десятин. Ред.

не маємо і в якій кількості! Одного нам бракує — культури.

А потяг підходив до Винниці і обудив мене від думок. На другий день пішов до Штабу корпуса. Дивлюсь: коло входу два вартові, далі коло сходів стоїть кулемет, якасъ варта з гранатами. Що таке — питаю. Начальник штабу докладає, що з Генштабу одержано депешу, ніби в районі Білої Церкви большевики; що наказано подбати про міцний телеграфичний звязок з Київом, забезпечити склади, мости. Міркую собі, які-ж такі большевики під Білою-Церквою... Здається, там якийсь Галицький відділ. Зайшов до австрійського командира корпусу, — це був старик, який мав вищу бойову нагороду — орден Марії Терези. Питаю, які відомості у нього з Київа. У них був прямий дріт. — Погано: у них революція, а на Україні під Білою-Церквою якийсь відділ збольшевичився; здається, не хоче визнавати влади гетьмана. Я не належав до жадної партії, ні в яких заговорах уділу не брав, але почував, що щось незабаром мусить бути.

На другий день рано мій персональний осаул інформує мене, що начальник штабу корпусу увесь час крутиться коло авта і запасає його бензином, харчами і набоями, що в полку учора збирались козаки і частина старшини та лаяли уряд гетьмана; що командир полку там не користується впливом на старшину, яко українець не щирий. Поїхав по залозі. Старші начальники виглядали якось неспокійно; молодча старшина й козаки, навпаки, вже здалека усміхалися, так буцім то межи мною і ними протягнулась якась спільна нитка. Повернув до штабу корпусу, „взяв в оборот“ наштакора — чого крутитеся коло авта? Каже, що не спокійно, де-хто чекає виступу місцевих большевиків; що з Білої-Церкви, буцім-то, приїжжають люди і агітують. Кажу йому, — це-ж смішно, які-такі большевики, наколи тут австрійська залога. — Австрійці в наші внутрішні діла втрутатись не будуть. — Ну, і чорт з ними — загримав я, — накажіть зараз же убрati зі штабу кулемети, гранатчиків і залишіть 4 козаки. Пройшло 3—4 дні без змін.

Вранці, здається, 18 листопаду 1918 року мене обудив осаул і каже, що в місті щось робиться: у штакора стоїть

Наш броневик і якісь люди з гранатами, алे нашого полку. Вийшов на балкон. Бачу, — дійсно, броневик і два вартові з гранатами у вхідних дверей; населення йде спокійно, не звертаючи уваги. Гадаю собі,— коли-б проти мене, то мене в першу голову арештували-б. Почав собі нормально убратись, випив кави, засмалив сигару і пішов до штакору; це було кроків 300 — 400 від моєї кватирі. Проти штабу стояв броневик, в якому за рулем сидів мій шофер і, побачивши мене, почав цілком доброзичливо усміхатись. Увійшовши в штаб, я побачив там велике заворушення, якихось козаків з гранатами, чоловік б. В моєму кабінеті сиділо 4 чоловіки, з котрих я знову тільки одного: доктора Базилевича; усі вони рились в паперах; зі службовців штабу було 2—3 чолов. Я сів собі на своє крісло і палив сигару, вони продовжували ритись, чогось шукаючи. Нарешті, один з них, худий брюнет (ми потім з ним зробились приятелями), з інтелігентним обличчям звернувся до мене: „Ви були арештовані?“ — „Ніхто мене не арештовував“, відповідаю. Увійшов осаул—начальник кулеметної команди Винницького полку: — „Ні, ні, командир корпусу не був арештований“. — „А Ви яку роль тут граєте“, запитав я осаула. Він сказав, що бувшого комполка полк. Петровського заарештовано до машнім арештом, а він вступив у командування полком. Забув прізвище того старшини, він був трохи в штакорі; старшина добрий. „Ну, це до діла не йде, що робиться?“ — запитав я. Отой брюнет спокійно почав викладати мені про всю ганебну, руйнуючу діяльність гетьманського уряду і т. д. і що, нарешті, село повстало; корпус Коновальця з Білої Церкви виступає на Київ; що вони оголосили владу Директорії і, нарешті, запитав мене: „Ви за кого: за гетьманський уряд чи за народні права?“

Зараз же передо мною повстала уся та виключна робота, аку я даремно поклав на формування корпусу; руйнуюча діяльність москвинів-бюрократів, якими було обсажено головні адміністративні посади, безправні арешти, ігорні притони, хабарництво, без силість самого гетьмана, крутійство німців і, як остання капля, що переповнила чашу терпіння, моя візита до Міністра Внутрішніх Справ...

„Я з Вами“, відповів я тому, що до мене звертався. Всі вони повсюдякували і стали вітати мене: „Ми так і гадали (це були члени Національного Союзу), що Ви будете з нами. Ми вже давно приглядаємося до Вас, аж з того обіду, де Ви обляяли німців“. — „Ну, а тепер покиньте папери і не плутайте мені, а дайте спочатку інформації“. Вислухавши інформації, я написав наказ корпусу, що приїднувшись до військ Директорії і наказую всім приїднатись і т. д. — А чого Ви там рились в паперах? — Шукали те, друге і, бачите, нам потрібні гроші на діла Союзу, а у Вас тут є гроші. — Ну, я їм витлумачив, що в штакорі випадково інтендант лишив харчові гроші, яких не можна чіпати, а ось з ремонтних можна взяти... Далі я сказав програм близкої діяльності і просив це записати і мечі допомагати, а що робити — вказівок я не потрібую. Пустивши в рух штабову машину, я взяв інтенданта і поїхав в той-же день на Винницьку базісну хлібопекарню й мукомельню.

В продуктивність роботи так зв. молоді я не вірив і не вірю, наколи це не геній; це показав період Великої війни, самої революції і пореволюційний період. Хто видвинувся в період війни? — маршал Фош, фельдмаршал Гінденбург; хто видвинувся після війни? — Мусоліні, маршал Пілсудський. Не знаю років Мусоліні, але перечислені особи від молодих років стоять далеко. Я передбачав, що молодь по оголошенні мобілізації збере людей, але за браком харчів призвани люди, поголодавши, підуть по домах, проклинаючи ту владу, яка їх призвала. А тому перше треба було забезпечитись харчами. Приїхав на хлібопекарню, покликав завідуючого Павличенка. — Ну, кажу, показуй свою підготовку, пускай хлібопекарню в рух, — перший день на 30 тисяч людей, другий на 40, третий на 50 і далі зупинись на останній нормі, поки не дам других указівок. Сам од задоволення аж руки потираю: не пропали мої труди! Винницька базисна хлібопекарня була чудова, продукт останньої техніки, приведена мною в добрий стан. На третій день я почав висилати хліб для військ, що вирушили на Київ.

Звязався зі штабом військ Директорії. Узнав, що на чолі війська стоїть Головний Отаман Симон Петлюра; начальником штабу у нього полк. Мельник, а помічником начальника штабу полк. Тютюнник, — ні того, ні другого не знов. На другий же день пропонував вислати під Київ 6 повніх курінів піхоти зі збільшеною чисельністю старшин, з кулеметними командами і 16 гармат в запряжці, з тим, що навколо цих курінів згуртуються повстанці і вони будуть мати 2 організовані дивізії. Ця пропозиція з радістю була прийнята. Решті полків з полковими штабами наказав залишатись на місцях, поповнитись до такого-то штату (не памятаю вже, до якого) і напружено провадити муштуру. Здається, вже на третій день від початку повстання ці куріні вирушили під Київ. Я гадав сам' виїхати під Київ і обєднати свої частини, але штаб військ затримав мене на місці, для забезпечення їх тилу і поповнення усім потрібним. Головне було зроблено: війська відправлено, хліб дано, набої посилаю. Не даремно була моя попередня робота!

Поїхав до архієрея; зясував йому стан речей. Сказав, що Київ ми, безумовно, візьмемо, але з виїздом німців, теж безумовно, почнеться війна з большевиками, яка, гадаю, буде затяжною. Запропонував допомогти йому і братії (там їх було мало: чоловік 10), з огляду на їх тяжкий стан, борошном, салом і цукром, що і зробив.

Одержав телеграму, що до Винниці приїжають Голова і деякі члени Директорії; наказав виставити на стації почесну варту і виїхав сам на зустріч. Був вечір; підійшов елегантський потяг. Я увійшов до сальон-вагону, представився Винниченкові і другим; нікого з них раніше я не знов. Коли виходили на площадку вагона, я доложив Винниченкові, що для нього виставлена почесна варта, з якою в звичаю вітатися. „Добре, я їх привітаю“, різким голосом відповів Винниченко. Старшина скомандував, сотня взяла зброю до пошани, оркестра заграла зустрічний марш. Винниченко зупинився — не знов, що робити. Я зупинив музику. Винниченко виголосив добру промову, після чого я пропустив перед ним цю сотню по перону церемонійним маршем, що вийшло досить імпозантно.

Шо-ранку я приходив до Голови Директорії і докладав про стан на Поділлю; його секретар де-кільки разів при мені докладав ріжні депеші. Мені було приємно бачити, з якою хуткістю Винниченко ловив думку і давав зарядження. Дістав телеграму, що приїзжає Головний Отаман С. Петлюра; зустріч не робити. Увечері того ж дня я мусив представити Головному Отаманові ті частини, які залишились у Винниці. Був темний, туманий листопадівський вечір. Я заїхав за С. Петлюрою і ми автом з одним осаулом поїхали за місто, де були касарні. В темній свитці, смушевій шапці, малого зросту, щуплий, з горбатим носом, великими вухами, мутноблакитними, що весь час рухались, очима і своєрідним ротом — С. Петлюра з першої хвилини не зробив на мене враження. Дорогою мовчали. Підіхали до плацу, де стояли війська. Я показав напрямок, як іти, а сам наказав шофера направити проміння прожекторів авта на Петлюру і весь час тримати його в цих проміннях. Наколи С. Петлюра відійшов від авта кроків на 15, шофер направив на нього сильний пук світла і так тримав увесь час. Серед темряви ночі, увесь в різких проміннях електричного світла, як баєчний герой, по плацу серед військ ішов Симон Петлюра. Різка й красива картина!

Обійшовши військо, зупинився недалеко від них і скав де-кільки слів. Виразний голос, надзвичайно красива дикція, проста полтавська мова — враження робили чудове. Потім наказав усіх завести до якої-будь великої салі. Еге... поміркував я собі про невеликого зростом С. Петлюру, що з кожною хвилиною виростав у моїх очах. Коли усі перейшли до салі, С. Петлюра згуртував їх навколо себе і почав казати голосом цілком тихим, але дикція його була остильки чудова, сама конструкція промови остильки проста, що кожне слово так і вліплялось у вухо. Почав з життя села; про дрібні утиски гетьманської адміністрації; голос його кріпчав; про відірання землі, відданої універсалом їм, селянам; про карні експедиції; голос усе кріпчав. „Шомполів багатьом з вас давали?“ — „Усім давали, усім“, кричала ціла сала. Кричали й ті, яким, певно, й не давали. Коли С. Петлюра закінчив промову, наелектризованість людей дійшла до краю.

Я крикнув: „Слава Головному Отаманові!“ — „Слава, слава!“, вирвалось з усіх грудей і козаки, як перо, підняли його на руки і понесли на авто; понесли й мене. Оце була моя перша зустріч з Головним Отаманом армії УНР Симоном Петлюрою.

С. Петлюра поїхав. Київ не піддавався. Вимоги штабу дієвої армії від мене робились все більші: рушниць, гармат, набоїв, телефонного майна і т. п. Усе потрібне по розрахунку на корпус за 6 місяців я встиг привести в зразковий лад, але усю зброю, яка була на складах і вимагала роботи заводської, діло ясне, що своїми слабими силами я у вигляд, цілком готовий до вжитку, привести не міг, та це й діло не комкора, а центральних управлінь. Але зі штабу дієвої армії кожний начальник відділу притягав до Юза моого інтенданта (це було легко!), чи начальника артилерії або інженерної частини і предявляв вимоги цілком не до виконання; почалось уже вживання слова „саботаж“. Члени Національного Союзу, які були при мені, помагали мені заглашувати тертя, але молоді сили штабу не віддавали собі відчита в супорій дійсності — „давай і давай!“

У Винници позостались у касарнях курінь австріяків і в самому місті, в будинку реальної школи, курінь німців, а також штаб австрійського корпусу. Австрійський комкор звернувся до мене, щоб я його випустив і дав козаків для охорони в дорозі; прохав теж, щоб купили у них їхніх власних породистих коней. Коней ми купили, дали й на дорогу 4 козаків, але в цей час прийшла телеграма розбройти австрійців і німців і відправити додому. Австрійці після малої стрілянини піддалися, але німці заявили, що не піддадуться і будуть боронитись, бо незабаром прийде до Винниці ціла їх бригада і їх визволить. Дійсно, днів через два з боку Жмеринки показалися німецькі патрулі. Сил у мене для бою було дуже мало, багнетів 800—1,000, бо я все відправив на фронт. Пізно вечером ми атакували ці німецькі сили і захватили 4 гарматі в повній упряжці і сотні 2 піхоти. На запитання — де бригада? — полонені відповіли, що, певно, пішла на Літин або Летичів. Тоді й ті, що були у Винниці, теж піддалися, але прохали, щоб їм дали харчів на дорогу.

Харчів я дав і всіх випровадив. У Жмеринці німці зробили великий опір, але після двохденного бою теж піддалися.

Потягнулись німецькі ешелони від Одеси. Я зарядив стацій за 4 до Жмеринки розібрати залізничний тор і зіпсувти міст; відправив туди полк з наказом підняти навколо селян, і все майно, яке везуть німці, одібрати, а їх самих обеззброєних відправити далі. І диво! Закалені в боях німці, під впливом жаху народньої війни, піддалися як кури. Все в них поодбирави, а самих перепустили далі на Польщу. Я потроху потирав руки і міркував собі: не будете більш вивозити нашої земельки...

Чи моєї телеграми не дістав Могилівський Начальник залоги, чи її утаїв, тільки ця залога до 25/XI стояла за гетьмана. Як тільки я дістав відомості про це, зараз же зі Жмеринки відправив під Могилів один курінь з наказом за дві стації не доїжжаючи до Могилева виладуватись і вирушити ріжними шляхами на Могилів, підіймаючи по дорозі селян. Коли ці 4 сотні наблизились до Могилева, то з ними вже було до 4—5,000 селян, озброєних і з підводами, якими їхали баби з харчами і разом по здобич. Начальник залоги і гетьманці, побачивши таку армію, бою не прийняли і повтікали на Румунську сторону.

Через деякий час з боку Бердичева стали посуватись якісь частини гетьманської орієнтації б. Волинського корпусу під командою генштабу полк. Липка, загрожуючи Козятинові, але й цих, зрештою, загнали до Житомира, де вони теж перейшли на бік Директорії.

Приблизно до 1.XII усе Поділля було очищено від німців, австрійців, мадяр і гетьманських недобитків. А Київ не піддавався. Починалась навіть уже нервовість серед повстанців.

Слідом за Директорією приїхав до Винниці якийсь відділ із молодих хлопців, переважно учнів, для охорони Директорії; мені він не підлягав. Приїхав також якийсь комендант з відділом, який теж підлягав комусь із Директорії. Приїхала і контр-розвідка, переважно з галичан, і хутко зформувала при собі відділ, на чолі з молодим старшиною Мукоїдом. Цього самого Мукоїда ще перед повстанням

я звільнив цілком зі служби за надто ганебні його вчинки. Почались арешти. З особливою ретельністю контр-розвідка надавила, як вона називала, на спекулянтів, це-б-то на звичайних торговців; арешти відбувались без жадного перевідування; з'явились фахівці по звільненні арештованих, вимагаючи від них гроші, і тих, що платили, дійсно звільняли. У Мукоїда з'явились великі гроші, на які він учиняв оргії в покоях готелю, якраз над моєю головою. Контр-розвідка приодяглась, почала пянство, за вечери по ресторанях не платила і т. п. Населення Винниці почало лякатись; де-хто питав, чи не большевики це прийшли? Роэстрілів не було, але жінок і доньок де-кого з арештованих було згвалтовано при їх хлопотах про звільнення арештованих своїх чоловіків і батьків. Я доложив про це Винниченкові, але він якось легко поставився до цього, вважаючи його дрібницями... Правда, в порівнянні з загальною ситуацією це була дрібниця, але я вважав, що біля центра найвищої влади такі речі не пропустимі... Поставив на ноги суд, але поліпшення було мало.

Арештували і відвезли до вязниці моого корпусного інтенданта — за „непевність і хабарництво“; арештували і теж упакували до вязниці корпусного інженера полк. Виноградова за „спекуляцію валютою“; поупаковували багатьох старшин із Винницької залоги і це все тих, які першими стали на працю для повстанців. Уже до мене де-хто зі старшин і навіть козаків залоги зверталися, щоб я дозволив розігнати „цю сволоту“, як вони називали контр-розвідку, складену переважно з якоїсь наволочи нашої і галицької — в більшій мірі, але робити в осідку Директорії якихось вибухів не випадало. Від мене ця контр-розвідка ховалась, але якось я зуспив помічника начальника цієї інституції і переговорив з ним; наслідком цього арештованих, що перебували в готелі „Бристоль“, було випущено, але своєї роботи поганої контр-розвідка не припинила. На мене після цього до штабу Головної команди полетіли доноси, що я не досить рішуче розправляюсь з контр-революціонним елементом і т. п.

Понаїхали до Винниці ріжні „отамани“, в тому числі

Луценко, Біденко; вони предявили засвідчені урядово вимоги видати ім зброю, одяг і т. п. Діяльність Луценка, кажуть була корисна, що ж торкається Біденка, то він наробив багато шкоди, гуляючи по тилах в західній частині Волинської землі і накладаючи ріжні контрибуції. Тоді ж по цілій Україні повстали партизанські відділи з власною політичною, а де-коли і звичайною грабіжницькою платформою. Фактично, правдива влада з рук Директорії цим загальним повстанчим рухом була вирвана.

На Україні настали тяжкі часи.

Один раз, будучи у п. Винниченка з якимсь докладом, ми розговорилися з ним на теми загального значіння. Він мене запитав: „А ви до якої партії належите?“ Я відповів: „Ні до якої“. Зауважив, що він подивився на мене зі значним жалем. Я розтлумачив йому про непропустимість у війську якої-будь політици. „Ну, а як ви ставитесь до соціалізації?“ — запитав. Я відповів, що може до продукції якої фабрики, то ще можна пристосувати соціальні проблеми, що ж торкається перебудови життя цілої держави на соціалістичний лад, то це буде можливо лише тоді, коли люди почнуть жити по Евангелії. Взагалі питання соціалізації, та ще й землі, ц. т. сьогодня твоє, а завтра моє... то це не для українців, бо українці з природи власники і коли багато з них зараз висловлюється за соціалізацію, то тільки для того, щоб щось придбати, але своє... ні, свого не віддати. Винниченко тільки усміхнувся.

Між тим гетьманці потрохи з Києва розбігалися. Арештовані з другими сотн. Вовк і Юрко Тютюнник розпропагандували не тільки всіх арештованих разом з ними, але й частину варти і ноччу з 14 на 15 грудня вийшли з камер, замкнули варту, захватили броневий дивізіон і вирушили назустріч військам Директорії. Печерськ був уже занятий.

14 грудня гетьман Скоропадський, не маючи змоги противитись повстанню, зрікся гетьманства; передав офіційно владу Директорії, а сам при допомозі німців виїхав з Києва до Німеччини.

15 грудня війська Директорії увійшли в свою столицю Київ.

По зарядженню штабу Головного Отамана я негайно вислав до Київа для роздачі бідному населенню більше 1,000 порцій хліба. Директорія з Винниці виїхала, а у Винницю по-малу стали збиратись де-хто з членів військового міністерства і генерального штабу.

З арештом моїх корпусного інтенданта і інженера, мені в роботі зробилося ще тяжче. Безсонними ночами, дерготньою мене по ріжких дрібницях, необхідністю усюди бути самому—фізично і нервово я був дуже перевтомлений, а тут трапилася де-яка перерва в напруженості праці.

У 20 верстах од Винниці був цукроварений завод, де ремонтувались 4 броневики моого корпусу. Вже давно я збирався зїздити туди і прискорити ремонт цих машин. Коло 20 грудня посадив у одно авто техників, а в друге сів сам з персональним осаулом. Осаул узяв дві (свою і мою) рушниці для полювання в футлярах, кажучи: „може де зайця вбєм“. Обдивившись броневики і передавши приладдя для них, на другий день ми, дійсно, трохи пополювали, я навіть забив двох зайців, і повернулись до Винниці. Увечері того ж дня до мене заходить комендант міста і несподівано шепче мені на вухо: „Пане Отамане, тікайте!“ — „Чого?“ — „Вас завтра арештують!“ — „Арештують, так випустять“, відповів я. Одначе покликав свого осаула і сказав йому, що тепер усе може бути і наколи мене арештують, то зараз же виrushай до Київа і розкажи в штабі армії все, що було; сам ліг спати.

На другий день до Винниці приїжає отаман Колодій і дає мені придпис, яким я усовоюсь з посади комкора, а він призначається. Ми з Колодієм були добрими знайомими ще з Михайлівської артилерійської школи. Я запитав: „Не знаєш, за що?“ — „Ta є донесення, що буцім-то ти з кулеметами (рушниці до полювання в футлярах!) виїхав підіймати повстання проти Директорії“. Я розсміявся і сказав: „Ну, пиши, як було“. Але на другий день до мене знов явився комендант міста і дав придпис, що я арештуюсь і він має відвезти мене до вязниці. „Іхати, так іхати“, сказав я сміючись, на його велике здивування. Приїхав до вязниці; мене відвели в загальну камеру, де сиділи усі моого корпусу; тут

же був і інженер і інтендант, всього душ 8. Вони гадали, що я приїхав їх звільнити, але яке ж їх було здивовання, коли я сказав: „Ні, і мені треба трохи посидіти“, і розказав їм, у чому діло.

V. У ВИННИЦЬКІЙ ВЯЗНИЦІ.

Начальник вязниці був людина розумна і нам утисків не робив. Усі спали на своїх похідних ліжках і мали свій обід, ц. т. нам варили окремо. Здається, я приїхав туди 22.XII. Спочатку добре виспався. Мене дивувало те, що воздух у камері був цілком свіжий увесь час; зацікавився — чому? Винницька вязниця була будовою новою, останнього слова техники, і вентиляція іogrівання були зроблені так чудово, що і воздух весь час був чистий і теплий.

24.XII приїхали родичі і знайомі. З огляду на упакування до вязниці такого туза, як я, мої знайомі попхалися до вязниці. Старожили казали, що ані разу перед театром не було такого скучення візників, як 24.XII. 1918 року перед Винницькою вязницею! Знайомі, члени організацій, військові — усе приїхало і кожен щось привіз на свята Р. Х. Коли ми все уставили на великий стіл, то була ціла гора Різдвяної іжі і напитків. Багато віддали по других камерах, де сидів елемент карний. Різдво зустріли цілком по християнському. Далі, вдень грали у винта, а підвечір трохи у дев'ятку. Я добре простудіював устрій вязниці і переконався, що тримати людей у вязницях без примусової там праці — це не виправляти людей, а губити; примусом чоловіка роблять ледащом.

Дістали відомості, що 19.XII в Одесі висадився десант французьких військ, що серед членів Директорії викликало розбіжність напрямків: на чолі непримиримого відношення до союзників (французів, англичан) став Винниченко, а за згоду з ними — Петлюра.

На четвертий день повернувся з Київа мій осаул і привіз відомості, що в штабі армії здивовані, що мене арештовано й посаджено до вязниці і що тих, хто це зробив, буде покарано; що вже пишеться розпорядження про звільнення

мене і що також незабаром мене буде призначено на другу посаду. „А ти ж питав, за що мене упакували?“ — „Ні, не питав, але Петлюра казав, що не час тепер їздити зайдів стріляти“. Ц. т. діла не розібрали, а командира корпусу на 6 діб у вязницю... І ще довго в нашій армії, на великий жаль, залишались безглазді й безправні явища, — контр-розвідка або просто якийсь аматор набреше, а молоді сили зараз же жарять: усунути, арештувати і т. п.

Вечером на шостий день підіхав автомобіль з моїм осаулом і я виїхав з вязниці. Виходячи з неї, з задоволенням спіткав гетьманського міністра внутрішніх справ н. т. ч. Рейнбота, якого туди вводили; це того самого, що так дуже бажав мене спіймати. Першою моєю турботою по виході було звільнити безпідставно арештованих, що при допомозі членів військового суду незабаром і спромігся зробити. Отаман Греків, що приїхав до Винниці, висловив мені в імені Головного Отамана свій жаль з приводу моого арешту. Я на це дивився по філософському...

Через кілька день мене призначено командиром I-го Волинського корпусу, штаб якого був у Житомирі, куди я зараз же й виїхав.

Почалася боротьба з большевиками.

